

KEÇMİŞ ERMƏNİSTAN SSR-in BASARKEÇƏR RAYONUNDA YAŞAYAN AZƏRBAYCANLILARIN DEPORTASIYASI (1948-1988-ci illər)

BƏXTİYAR ƏHMƏDOV

*Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutu, tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

E-mail: emlak2017@mail.ru

Göyçə mahalı Azərbaycanın ən qədim tarixə malik ərazilərindən biri olmaqla tarixən Azərbaycan xalqının təşəkkül tapdığı vahid və nəhəng areala daxildir. Qədim zamanlardan bu ərazilərdə yaşayan avtohton əhali dil, maddi və mənəvi mədəniyyət, iqtisadi həyat şərtləri, ənənəvi təsərrüfat sahələrinin xüsusiyyətləri baxımından Azərbaycanın digər ərazilərində yaşayan əhali ilə mənşə birliyinə malik olmuş və xalqımızın çoxəsrlik tarixi ənənələrinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır [6, 22].

XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəllərində də İrəvan bölgəsinin inzibati-ərazi bölgüsündə nəzərə çarpacaq əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermədi. Bütün bu dövr ərzində Göyçə mahalı Yeni Bəyazid qəzasının tərkibində qaldı.

SSRİ-nin 1926-cı il yanvarın 1-ə olan ərazi inzibati bölgüsündə ZSFSR-in tərkibinə daxil olan Ermənistan SSR-nin inzibati cəhətdən 8 qəzadan, 936 nahiyədən və 827 kənd sovetindən ibarət olduğu bildirilirdi [16, 21].

1930-cu ildə “İrəvan quberniyası” inzibati bölgüsü ləğv olundu. Ermənistan SSR-nin ərazisində 5 dairə təşkil olundu: Zəngəzur, Leninakan, Lori, Sevan və Yerevan. Göyçə gölü hövzəsinə daxil olan torpaqlar Sevan dairəsinin tərkibinə daxil idi. Bu ərazilərdə 3 rayon – Basarkeçər, Yeni Bəyazid (Kamo) və Martuni rayonları yaradıldı.

Basarkeçər adlı kənd kimi hələ “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə [7, 61] Məzrə nahiyəsinə daxil olan kəndlərin sırasında qeyd edilmişdir.

1988-ci ildə nəşr olunmuş Ermənistan SSR-in inzibati ərazi bölgüsünə aid kitabda Basarkeçər (Vardenis) rayonunun ərazisi 1151 kv.km, 14 kənd sovetində birləşmiş 37 yaşayış məntəqəsindən ibarət olmuşdur. Əhalisinin sayı 60,4 min nəfər, o cümlədən 13,3 min nəfər şəhər əhalisi, 47,1 min nəfər isə kənd əhalisi idi [15, 128].

Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 11 iyun 1969-cu il fərmanı ilə Basarkeçər rayonunun adı dəyişdirilərək Vardenis adlandırılmışdır [10, 128].

Cənubi Qafqazda müsəlmanlara, ilk növbədə də Azərbaycan türklərinə qarşı genişmiqyaslı cinayətkar əməllərindən heç vaxt əl çəkməyən ermənilər və rus-

lar tərəfindən XX əsrin ortalarında azərbaycanlılara qarşı növbəti deportasiya siyasəti həyata keçirildi. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 sayılı qərarı və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 sayılı sərəncamı Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı oldu.

Ümummillə lider Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqilliyi – Respublika günü münasibətilə söylədiyi nitqində demişdir: “Azərbaycan xalqına bu dövrdə vurulan ən böyük zərbələrdən biri də 1948-1953-cü illərdə Azərbaycan xalqına qarşı sovet hakimiyyəti tərəfindən edilmiş ən böyük ədalətsizlikdir. Təəssüflər olsun ki, tarixçilərimiz və hamımız nədənsə bu hadisəyə o vaxtlar da və indi də, xüsusilə dövlət müstəqilliyimizi əldə edəndən sonra da doğru-düzgün qiymət verə bilməmişik” [3, 4].

Tarixi faktlar onu göstərir ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən köçürülməsi qərarı iqtisadi amillərlə bağlı olmayan sırf siyasi qərar idi. Məqsəd tarixi Azərbaycan torpaqları olan Ermənistan SSR ərazisindən azərbaycanlıları tamamilə çıxarmaq, əvəzində xaricdə yaşayan erməniləri bu ərazilərə köçürmək, Türkiyə ilə sərhəd boyunca xristian koridorunu bir qədər də genişləndirmək idi.

Bunu 23 dekabr 1947-ci il Ermənistan SSR-dən “azərbaycanlı kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında SSRİ Nazirlər Sovetinin” qərarı da təsdiq edir. Bu qərarın 11-ci maddəsində açıqca deyilir: “Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltdıqları tikililəri və yaşayış evlərini xaricdən Ermənistanla gələn erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə etsinlər” [3, 83].

Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən bu deportasiyası ərəfəsində Göyçə mahalını əhatə edən inzibati ərazi hissələrində – Krasnoselo, Basarkeçər, Martuni, Yeni-Bəyazid rayonlarında ümumilikdə 37850 nəfər əhali yaşayırdı. Bu axımdan Ermənistan SSR-in azərbaycanlılar yaşayan, tədqiqatımıza uyğun rayon və kəndlərini göstərmək yerinə düşərdi.

Krasnoselo rayonunun Ardanış, Ağbulaq, Cil, Toxluca, Armixep kəndlərində 7250 nəfər azərbaycanlı yaşayırdı. Basakeçər rayonunun Babacan, Pəmbək, Güney, Şişqaya, Göysu, Kəsəmən, Canəhməd, Bala Məzrə, İnəkdağ, Zod, Qanlı, Azad, Zərkənd, Nərimanlı, Qayabaşı, Əzizli, Qaraqoyunlu, Sarıyaqub, Daşkənd, Aşağı Subatan, Çiçəkli, Qoşabulaq, Tustülü kəndlərində yalnız azərbaycanlılar, Böyük Məzrə, Yuxarı Zağalı, Yarpızlı, Çaxırlı kəndlərində isə azərbaycanlılar və ermənilər qarışıq yaşayırdılar və ümumi sayları 14750 nəfər idi [3, 236].

Artıq yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, 1947-ci il dekabr ayının 23-də “Ermənistan SSR-dən azərbaycanlı kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı çıxır. 1948-ci il mart ayının 10-da SSRİ Nazirlər Soveti həmin qərarın faktiki reallaşdırılması üçün xüsusi bir sərəncam qəbul edir. Köçürmə ilə əlaqədar tədbirlər bu sərəncamda ətraflı şərh olunurdu.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarında göstərilirdi ki, 1948-1950-ci illərdə “kəndçülük prinsipləri əsasında” Ermənistan SSR-də yaşayan 100 min azərbaycanlı kolxozçu və digər azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülsün. Onlardan 10 min nəfərin 1948-ci ildə, 40 min nəfərin 1949-cu ildə, 1950-ci ildə 50 min nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulurdu. Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR Nazirlər sovetlərinə tapşırırdı ki, köçürüləcək əhali arasında köçürmənin şərtləri və köçürülənlərə dövlət tərəfindən 7 güzəşt haqqında geniş izahat işləri aparılsın. Köçürülənlər ilə onların yola salınmasından ən gec 10 gün qabaq bütün hesablar aparılsın, qazandıqları əmək günlərinin haqqı ödənilsin, köçənlərin şəxsi istifadəsində olan bütün əmlakın, o cümlədən heyvan və quşların aparılmasına da şərait yaradılsın [11, 8-9].

Həmin qərarla Ermənistandan köçürülən azərbaycanlı əhaliyə aşağıdakı “güzəştlər” nəzərdə tutulurdu: köçürülən hər ailəyə pulsuz olaraq iki tona yaxın ev əşyası və kənd təsərrüfatı heyvanları aparılması; köçürülən ailələrin ailə başçısına 1000* manat, hər ailə üzvünə isə 300 manat pul yardımı göstərilməsi; köçürülənlər üçün Kür-Araz ovalığında nağd pulla hər ailə başçısına 1,5 sentner və hər ailə üzvünə isə 0,5 sentner taxıl satın almağa icazə verilsin və s.

* *Sovet-alman müharibəsi və ondan sonrakı ilk illərin sürətli inflyasiyası şəraitində bu çox cüzi məbləğ idi – B.Ə.*

1948-ci il mart ayının 10-da SSRİ Nazirlər Sovetinin İ.Stalinin imzası ilə “Ermənistan SSR-dən azərbaycanlı kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” qəbul etdiyi sərəncamda göstərilirdi ki, o, “SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarına əlavədir”. 1948-ci il 10 mart tarixli sərəncamda artıq köçürmə ilə əlaqədar konkret tədbirlərdən bəhs olunurdu. Burada qeyd edilirdi ki, Ermənistan SSR-dən Kür-Araz ovalığına köçən kolxozçular özləri ilə əsas istehsal vasitələrini-kənd təsərrüfatı maşınlarını, avadanlığı, canlı və mexaniki qoşqu qüvvələrini, bütün növdən olan ev heyvanlarını və quşları, arı ailələrini, nəqliyyat vasitələri və başqa əşyaları da apara bilərlər. Dəyirmanlar, çoxillik ağaclar, elektrik stansiyaları və başqa mədəni-məişət tikililəri isə buraya daxil deyildir [11, 10].

Hələ 1948-ci ilin martında Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyev və Azərbaycan K(b)P Mərkəzi Komitəsinin katibi H.Seyidov Ermənistanda olmuşdular. Onlar Ermənistan SSR rəhbərləri ilə azərbaycanlılar yaşayan rayonlara yollanaraq kolxozçular arasında köçürmənin qaydaları və şərtləri haqqında izahat işləri aparmışdılar. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 13 may tarixli qərarına əsasən həmin il Ermənistan SSR-in Yerevan şəhərinin Stalin və Spandaryan rayonlarından, habelə Basarkeçər, Vedi, Artaşat, Noyenberyan, Oktenberyan, Zəngibasar və başqa rayonlardan Azərbaycana 2757 təsərrüfatın (12177 nəfərin) köçürülməsi planlaşdırılırdı. Onlardan 6215 nəfərini Kür-Araz ovalığında, 5962 nəfərini isə Azərbaycanın digər rayonlarında yerləşdirmək nəzərdə tutulurdu. Köçürülənlər Bakının Əzizbəyov və Voroşilov rayonlarında, habelə Gədəbəy, Xanlar, Şamxor, Martuni, Səfərəliyev, Qasım İsmayılov, Göyçay, Quba, Bərdə, Ağstafa, Ucar, Ağcabədi, Salyan kənd rayonlarında yerləşdirilməli idi [11, 14].

Göyçə mahalının inzibati ərazi vahidlərindən 1949-cu ildə azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürülməsi ilə bağlı nəzərdə tutulan planı izləmək yerinə düşərdi. Belə ki, 1949-cu ildə Basarkeçər rayonunda yaşayan azərbaycanlı əhalinin konkret olaraq 3 kəndindən yazda və payızda köçürüləcək əhalinin və onların təsərrüfatlarının sayını göstərmək olar. Yuxarı Zağalı kəndindən yazda 71 təsərrüfatı olan 287 nəfər, payızda isə yenə də 71 təsərrüfatı olan 287 nəfərin köçürülməsi plan-

laşdırılmışdı. Çaxırlı kəndindən 148 təsərrüfatı olan 748 nəfər, payızda isə yenə də 148 təsərrüfatı olan 748 nəfərin köçürülməsi planlaşdırılmışdı. Eynilə də Qanlı kəndindən 66 təsərrüfatı olan 343 nəfər, payızda isə yenə də 66 təsərrüfatı olan 343 nəfərin köçürülməsi planlaşdırılmışdı [3, 233].

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarı ilə 1949-cu ildə Ermənistan SSR-dən Azərbaycana 40 min nəfər azərbaycanlının köçürülməsi planlaşdırılırdı. 1948-ci il köçürməsinin nəticələri göstərdi ki, qırx min nəfər adamı yerləşdirmək o qədər də asan məsələ deyil. Belə ki, 1948-ci ildə köçürülən 10 min nəfər nisbətən daha çox mənzil ehtiyatı olduğu onların eyni bir vaxtda köçürülməsinə, respublikanın müxtəlif rayonlarına paylanmasına baxmayaraq onların çoxu qaramal tövlələrində yerləşdirilmişdi. Belə bir şəraitdə 40 min nəfəri Kür-

Araz ovalığına köçürmək və yaşayış evləri, həyatı sahələrlə təmin etmək praktiki cəhətdən qeyri-mümkün idi [11, 17].

1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-in tərkibində olan Göyçə mahalını əhatə edən Basarkeçər, Yeni Bəyazid (Kamo), Aşağı Qaranlıq (Martuni) rayonlarından da azərbaycanlı əhali zorla köçürülməyə məruz qalmışdır.

Basarkeçər rayonundan azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi 1951-1953-cü illərin köçürülmə planına salınmışdır. Lakin rayonun ermənilərlə qarışıq olan Yarpızlı, Qızılvang, Yuxarı Zağallı, Kərkibaş və Qanlı kəndlərinin əhalisi 1948-ci ildə köçürülməyə məruz qalmışdır [9, 195].

1948-1953-cü illərdə Basarkeçər rayonundan əhalinin Azərbaycan SSR-ə köçürülmə planını aşağıdakı cədvəllərdə izləyə bilərik.

1948-ci ildə azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürülmə planı [3, 171-173]

Ermənistan SSR-dən haradan, nə qədər və nə vaxt köçürülənlər								Azərbaycan SSR-də köçürülənlər üçün nəzərdə tutulmuş								
Rayon	Kənd	Miqdarı		O cümlədən				Rayon	Kənd	Kolxoz	Miqdarı		O cümlədən			
				Yazda		Payızda							Yazda		Payızda	
		Təsərrüfat	Nəfər	Təsərrüfat	Nəfər	Təsərrüfat	Nəfər			Təsərrüfat	Nəfər	Təsərrüfat	Nəfər	Təsərrüfat	Nəfər	
Basarkeçər	Qızılvang	54	245	54	245			Gədəbəy	Novosaratovka	«Qırmızı Oktyabr»	70	320	70	320	-	-
	Tüstülü	10	56	10	56			Xanlar	Novosaratovka	«Qırmızı Oktyabr»	10	56	10	56	-	-
	Yarpızlı	11	569	118	569				Novosaratovka	Voroşilov adına	11	569	11	569	-	-
	Zağalı	8	263	57	263				Arıqıran	«Zakfederasiya»	57	263	57	263	-	-
	Zod	57	403	70	403				Xanlar	Telman adına	10	400	10	400	-	-
			70					Şamxor	Leninkənd	Həzi Aslanov adına	50	200	50	200	-	-
									Şamxor	Klara Setkin adına	50	200	50	200	-	-

1948-ci il üçün təsdiq olunmuş plana uyğun olaraq Ermənistan SSR-dən köçürülmüş kolxozçular haqqında Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə İdarəsinin məlumatı, sentyabr 1948-ci il [3, 218]

Haradan və nə qədər köçürülür				Harada və nə qədər məskunlaşdırılır				
Rayon	Kənd	Təsərrüfat	Nəfər	Rayon	Kənd	Kolxoz	Təsərrüfat	Nəfər
Basarkeçər	Yarpızlı	118	569	Gədəbəy	Novoivanovka	Voroşilov adına	118	569
	Zağalı	57	263	Gədəbəy	Arıqıran	"Zakfederasiya"	57	263
	Çaxırlı	145	515	Gədəbəy	Orconikidze		145	515
				Gədəbəy	Ağamalı			
				Gədəbəy	Maarif			
Gədəbəy	Alekseyevka							
Cəmi:	320	1347			Cəmi:	320	1347	

1948-ci ildə azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovlağına köçürülməsi haqqında [3, 243]

Haradan və nə qədər köçürülür					Məskunlaşdığı yer				
Rayon	Kənd	Kolxoz	Təsərrüfat	Nəfər	Rayon	Kənd	Kolxoz	Təsərrüfat	Nəfər
Basarkeçər	Qızılvəng	"İnternasional"	87	358	Gədəbəy	Novaya Saratovka	"Qırmızı Oktyabr"	87	235
Basarkeçər	Tüstülü	"İnternasional"	18	87	Gədəbəy	Novaya Saratovka	"Qırmızı Oktyabr"	18	87
Basarkeçər	Zod	Kirov ad.	95	502	Xanlar	Xanlar		95	502
Basarkeçər	Çaxırlı		26	136	Gədəbəy	-	Telman	26	136
Basarkeçər	Yarpızlı "	Kirov ad.	151	662	Gədəbəy	-	ad.	15	662
							-	1	
							-		

1949-cu il noyabrın 5-dək Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və onların təsərrüfatlarının köçürülməsi sahəsində həyata keçirilmiş işlərin vəziyyəti haqqında Köçürmə İdarəsinin rəisi N.D.Allahverdiyevın Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədr müavini İ.K.Abdullayevə arayışı [3, 336]

Haradan və nə qədər köçürülür			Haradan və nə qədər məskunlaşdırılır		
Rayon	Təsərrüfat	Nəfər	Rayon	Təsərrüfat	Nəfər
Basarkeçər	373	1725	Yevlax	120	560
			Ucar	90	394
			Gədəbəy	163	771

1953-cü ildə azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında [3, 681]

Haradan və nə qədər köçürülür					Məskunlaşdığı yer				
Rayon	Kənd	Kolxoz	Təsərrüfat	Nəfər	Rayon	Kənd	Kolxoz	Təsərrüfat	Nəfər
Basarkeçər	Qaraimanlı	Molotov ad.	55	273	Mirbəşir	Qarrağan	Bağirov ad.	55	273
Basarkeçər	Qoşabulaq	Stalin ad.	74	377	Mirbəşir	Borsunlu	Stalin ad.	74	377
Basarkeçər	B.Məzrə	Kaqonoviç ad.	17	90	Mirbəşir	Borsunlu	H.Hacıyev ad.	17	90
Basarkeçər	K.Məzrə	Əzizbəyov ad.	75	382	Mirbəşir	Kəngərli	Kirov ad.	75	382
Basarkeçər	Basarkeçər	-	1	6	Bərdə	-	-	1	6
Basarkeçər	Nərimanlı	Nərimanov ad.	34	152	Bərdə	Şərəfli	Telman ad.	34	152
Basarkeçər	Daşkənd	"Krasniy Paxar"	127	583	Bərdə	Şirvanlı	T.Quliyev ad.	127	583
Basarkeçər	Zarkənd	-	24	114	Bərdə	- Mirbəşir/	-	24	114
Basarkeçər	Ağkilsə	"Qızıl Şəfəq"	20	97	Bərdə	İsmayılı	Stalin ad.	20	97
Basarkeçər	Ağkilsə	"Qızıl Ordu"	5	27	Mirbəşir	Qapanlı k/s	"Bakı fəhləsi"	5	27

Ermənistan rəhbərləri türk əhalisinin olduqca sıx yaşadığı Basarkeçər rayonunun əhalisini köçürmək üçün Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin sədr müavini Çarçoğluyan başda olmaqla respublikanın vəzifəli şəxsləri yük maşınları ilə birgə rayona gəlib, 600 ailənin köçməsinə tələb etmişlər [9, 195].

Basarkeçər RPK-nın birinci katibi Talib Müsayevin göstərişi ilə RPK-nın əməkdaşları Y.Rzayev, T. Əmiraslanov, Q.Məmmədov və başqalarının səyi ilə rayonun azərbaycanlı əhalisinin müqaviməti təşkil edilmiş, komissiya üç gün rayonda qaldıqdan sonra 150 boş maşınla geri qayıtmışdır [4, 200].

T.Musayev köçürmə işində yol verdiyi səhv və nöqsanlara görə Ermənistan K(b)MK və Kirovakan Dairə Komitəsi bürosunda işdən azad edilərək ciddi partiya cəzası almışdır [9, 223-224].

1948-ci ildə Basarkeçər rayonunun Zod kəndindən gələn 100-dən çox ailənin 16-sı sonradan geri qayıtmışdır [3, 564].

1989-cu ildə SSRİ rəhbərliyi 40-cı illərdə deportasiyaya məruz qalmış xalqların hüquqlarının bərpası haqqında qərar qəbul etsə də, 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan deportasiya edilmiş azərbaycanlılar həmin xalqların siyahısına daxil edilmədi. Ümum-

milli lider Heydər Əliyevin 18 dekabr 1997-ci il tarixli “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” Fərmanı [2] həmin illərdə xalqımıza qarşı həyata keçirilmiş tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi, onun beynəlxalq ictimaiyyətin nəzərinə çatdırılması üçün çox ciddi bir zəmin yaratmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Basarkeçər rayonunda bu aksiya qismən ağrısız oldu. Daha doğrusu, o illərdə Basarkeçərdə türklərin demoqrafik üstünlüyü səbəbi ilə rəhbərlər arasında türklərin üstünlük təşkil etməsi burada ermənilərə istədikləri qədər əl-qol açmağa imkan vermədi. O zaman Basarkeçər rayon partiyası komitəsinin birinci katibi olan Talıb Musayevin və SSRİ Ali Sovetinin Ermənistandan olan yeganə azərbaycanlı deputat Aydın Məmmədovun qətiyyəti sayəsində Basarkeçərdə türklərin deportasiyası kütləvi xarakter almadı. Bu iki şəxsiyyət çevik manevlə erməniləri Basarkeçərin boşaldılmasından bir növ çəkəndirməyə müvəffəq oldular. Belə ki, onların birgə təşəbbüsü sayəsində Mircəfər Bağirov Basarkeçərdən köçürülənlərin Gəncə, Xanlar, Tərtər, Bərdə zonasında yerləşdirilməsini təmin etdi və bu da ermənilərin gözləmədiyi əks prosesə təkan verdi. Deportasiyaya məruz qalmış Basarkeçər əhalisinin gəlişindən az sonra Gəncə, Xanlar, Tərtər zonasında məskunlaşmış ermənilərin Ermənistan SSR-ə üz tutması erməni ideoloqlarının planları ilə əsla uyuşmurdu və ona görə də onlar Basarkeçərdən deportasiyanı dayandırmaq məcburiyyətində qaldılar. Bununla belə, Talıb Musayevin və Aydın Məmmədovun cidd-cəhdlərinə baxmayaraq, 1948-1953-cü illərdə Basarkeçərin 7 kəndindən təxminən 5591 türk deportasiyaya məruz qaldı ki, bu faciəvi statistikanın da göstəriciləri belədir: Yarpızlıdan 1400, Qanlıdan 640, Qızılwəngdən 1421, Zoddan 1400, Yuxarı Zağalından 400, Çaxırlıdan 200, Kərkibaşdan 130 nəfər hökumət səviyyəsində öz dədə-baba yurdundan didərgin salınmışdır. Amma bu, rəsmi qərarla köçürülənlərin sayıdır. Həmin dövrdə müəyyən təzyiqlər səbəbi ilə Ağkilsə, Daşkənd, Göysu, Canəhməd, Tüstülü, Subatan kəndlərindən qeyri-rəsmi olaraq köçənlərin sayı təxminən rəsmi statistikadakı rəqəmə bərabər idi. Düzdür, sonrakı illərdə bu adamların bir qismi öz boş qalmış yurdlarına döndülər, amma dönənlərin ümumi sayı köçürülənlərlə müqayisədə heç 20 faiz belə təşkil etmirdi. Bu qayıdışı əngəlləyən əsas səbəblərdən biri həmin illərdə türk toponimlərinə və türk ziyalıla-

rına qarşı həyata keçirilən total genosid faktı idi.

Ermənistanda antitürk, antimüsəlman təbliğatı XX əsrin 60-cı illərində yenidən var gücü ilə işə salınmışdır. N.S.Xruşşovun hakimiyyətinin son illərində “Böyük Ermənistan” ideyası A.İ.Mikoyanın təşəbbüsü ilə sovet idarə aparatının gündəliyinə qaldırıldı. N.S.Xruşşovun aqrar siyasətindən – SSRİ-nin iqtisadi regionlara bölünməsi siyasətindən istifadə edən Mikoyan ona təklif etdi ki, Ermənistan SSR-də və Naxçıvan MSSR-də iqtisadiyyatın əlverişli inkişafı üçün Naxçıvan MSSR-nin Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi vacibdir. Xruşşov bu işi Azərbaycan ziyalılarının müzakirəsinə verdi. Nəticədə bu sərəm ideya baş tutmadı. Bu illərdə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı münasibətdə müəyyən sabitlik baş verdi. Bu dövrdə respublikanın stalinçi rəhbərlərinə qarşı həyata keçirilən kəskin və ədalətli tədbirlər yerlərdə məsuliyyət hissini müəyyən qədər artırır, hər hansı bir ekstremist hərəkatın qarşısı alınır. Lakin ermənilərin “mets yeğerni” – “böyük qırğın” adlandırdıqları 1915-ci il hadisələrinin 50-ci ildönümü yaxınlaşdıqca ərazi tələbləri, türklərə qarşı ögey münasibət baş qaldırmağa başlamışdı. 1962-1963-cü illərdə Ermənistan KP MK bürosunda Azərbaycan və Türkiyəyə torpaq iddiaları haqqında Moskvaya göndərilən ərizələrlə əlaqədar məsələlər müzakirə olunan zaman gizli söhbətlərdə belə bir fikir də söylənirdi ki, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri A.İ.Mikoyan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə verilməsi məsələsini N.S.Xruşşov qarşısında qaldırmış, Xruşşov isə buna cavab olaraq demişdir ki, kifayət qədər hərbi avtomaşınlar ayıraraq ermənilərin bir gecə ərzində Dağlıq Qarabağdan Ermənistana köçürülməsi barədə tapşırıq verə bilər [12, 74].

Lakin 1964-cü ildə N.S.Xruşşovun hakimiyyətdən kənarlaşdırılması müvəqqəti sakitliyi pozdu. Ermənistanda “mets yeğerni” – “böyük qırğın” adlandırdıqları hadisənin 50-ci ildönümünü hazırlıq işləri genişləndi. Bu tədbirin keçirilməsində xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən “Daşnaksütyun” partiyasının və digər irticaçı-millətçi partiya və qrupların məqsədləri, son qayəsi Ermənistan SSR rəhbərliyinin fəaliyyəti ilə üst-üstə düşür, hər iki tərəfdə aparılan təbliğat işi bu məqsədə yönəldilirdi. Belə ki, iddia edirdilər ki, “qırğın” üçün Türkiyə hökuməti və xalqı məsuliyyət daşıyır, “əzəli Ermənistan” torpaqları yenidən birləşdirilməli, “Böyük Ermənistan” dövləti yaradılmalıdır [8, 112].

Hələ 1960-cı illərdən başlayaraq Ermənistan SSR-

də azərbaycanlılardan rəhbər vəzifədə olanların böyük əksəriyyətini ermənilərlə əvəz etdilər. Göyçə mahalının Basarkeçər, Krasnoselo, həmçinin Qarabağlar, Zəngibasar, Vədi rayonlarında (bu bölgələrdə əhalinin 75-90% azərbaycanlılar idi) rayon partiya komitələrinin azərbaycanlı olan birinci və ikinci katibləri heç bir əsas olmadan işdən azad edildilər [5, 54].

1964-cü ildə Ermənistan SSR-in rəsmi dairələri Moskvanın razılığı ilə uydurma “erməni genosidi”-nin 50 illiyinin qeyd edilməsi haqqında qərar qəbul etdilər. Erməni millətçiləri 1965-ci ilin fevralında cəllad Andranik Ozanyanın anadan olmasının 100 illiyini təntənəli surətdə qeyd etdilər. Həmin dövrdə Ermənistanı Yenidən Birləşdirmə Komitəsi yaradılmışdır. Bu hərəkata gizli surətdə Ermənistan KP MK-nın o zamankı birinci katibi Y.N.Zarobyan, ikinci katibi H.Bağdasaryan, Ermənistan SSR Elmlər Akademiyasının prezidenti V.Hambarsumyan və b. rəhbərlik edirdilər [1, 123].

1965-ci il aprel ayının 23-25-də İrəvan şəhərində keçirilən tədbirlər kulminasiya nöqtəsinə çatdı. İrəvan şəhərində 400 min erməni küçələrə çıxaraq, “genosid qurbanları”nın xatirəsinə ucaldılmış memoriala doğru axışırdı. Kütlənin önündə erməni katolikosu ilə birlikdə respublikanın rəhbərləri addımlayırdılar. Kütlənin başı üzərində qara parça ilə örtülmüş rəmzi tabut və “Böyük Ermənistan”, “Qoparılmış ərazilər Ermənistana qaytarılmalıdır!”, “İntiqam!” sözləri yazılmış şüarlar aparılırdı. Bu hadisədən sonra Ermənistan SSR-in azərbaycanlı əhalisinin sıxışdırılmasına başlanıldı, xüsusən İrəvanda, Göyçədə, Leninkanda, Kirovakanda, Qafanda avtobuslarda, bazarlarda, ictimai yerlərdə azərbaycanlılar təhqir olunur, döyülürdü [8, 113; 5, 55].

1961-ci ildə SSRİ hökuməti xaricdə yaşayan ermənilərin yeni dəstəsinin qəbul edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Ermənistan KP MK-nın 1961-ci il oktyabr plenumunda qərara alınmışdır ki, ermənilərin 1946-1948-ci illərdə köçürülməsi zamanı əldə edilən təcrübəyə əsaslanaraq, onlara mənzil fondu ayırmaqla, məktəblər və s. sosial obyektlər təşkil etməklə repatriantların yerləşdirilməsinə başlanılsın. 1962-ci ilin əvvəlindən başlayaraq Kiprdən, Misirdən, İrandan, ABŞ-dan, Türkiyədən, Uruqvaydan, Argentinadan ermənilərin yeni köç dalgası başladı. 1962-1965-ci illərdə xarici ölkələrdən Ermənistan SSR-ə 7 min erməni köçürülmüşdür. Ümumiyyətlə isə 1962-1973-cü illərdə xaricdən gəlmiş 26 min nəfər erməni burada yerləşdirilmişdir [1, 124].

Bu dövrdə də həyata keçirilən diskriminasiya siyasəti nəticəsində azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən Azərbaycana kütləvi axını davam etmişdir.

Tarix boyu azərbaycanlıların öz dədə-baba torpaqları olan indiki Ermənistan Respublikası ərazisindən məcburən və kütləvi zorakılıqla qovulmasının sonuncu mərhələsi 1988-1989-cu illərdə baş vermişdir.

1988-ci il fevralın 20-də keçmiş DQMV-nin Xalq Deputatları Soveti “Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxarılaraq Ermənistan SSR-in inzibati-ərazi bölgüsünə daxil edilməsi haqqında” qərar qəbul etməsi millətlərarası münasibətləri daha da kəskinləşdirdi.

Bu qərardan sonra Ermənistanın siyasi dairələrində də milli münaqişəyə təhrik edən siyasi tələblər irəli sürülməyə başladı. 1988-ci il iyun ayında keçirilən on birinci çağırış Ermənistan SSR Ali Sovetinin yeddinci sessiyasında DQMV Xalq Deputatları Sovetinin bu qərarı müzakirəyə çıxarıldı. Bu sessiyada erməni deputatlar öz siyasi riyakarlıqlarını nümayiş etdirərək bu qərarı ciddi cəhdlə müdafiə etdilər. Sevan seçki dairəsindən deputat olan A.M.Kirakosyan öz nitqində deyirdi: “Deputat yoldaşlar! Ali Sovetin bugünkü sessiyasında müzakirə olunan məsələ-Azərbaycanın tərkibindən çıxarılıb Ermənistanın tərkibinə keçməsi barədə DQMV Sovetinin qərarı qanuni tələbdir və bu, həyata keçirilməlidir...” [13]. Bu sessiyada DQMV-in qəbul etdiyi qeyri-qanuni qərarı müdafiə olundu və Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edildi.

Dağlıq Qarabağ ermənilərinin bu əsassız qərarı erməni katolikosu Vazgen tərəfindən də birmənalı şəkildə müdafiə olunmuşdur. Onun 1988-ci il iyulun 7-də Ermənistan televiziyası ilə çıxışında erməniçilik təfəkkürünə əsaslanaraq tarixi Azərbaycan torpağı olan Dağlıq Qarabağın Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi qərarı alqışlanmışdır. O, öz çıxışında ermənilərə müraciət edərək deyirdi: “Mən bütün dünya ermənilərinin katolikosu müqəddəs Eçmiədzindən yenidən öz sözümlə sizə müraciət edirəm. Keçən fevralın sonlarında Qarabağın erməni əhalisi birgə qərarla ana Ermənistana birləşmək arzusunu ifadə etdi. Sovet Ermənistanı və xarici ermənilər fəxr ediləcək birlik və intizamla qarabağlıların ədalətli arzularına tərəfdar çıxdılar... Erməni analar, bacılar, qardaşlar, xüsusilə siz gənclər xalqın və vətənin ali mənafeyini unutmayın. Araratı qoruyun...” [13].

Ermənistan siyasi və dini dairələrinin bu mənfur addımlarından sonra ermənilər, hər yerdə olduğu kimi, Göyçədə də açıq hərbi təcavüzə cəhd göstərdilər. 1988-ci il mart ayının 26-nı “Sumqayıtın qisas günü” elan etmiş “Krunk” cəmiyyətinin çağırışına cavab olaraq ermənilər Basarkeçərdə də qanlı aksiyalar törətmək iddiasına düşmüşdülər. Guya bu qırğının qarşısını almaq istəyən SSRİ rəhbərliyinin hiyləgər taktikası da əslində hələ 1988-ci il martın 26-da, yəni faciəvi 1918-ci il qırğınlarının 70-ci ildönümü günlərində Ermənistanın türklərdən təmizlənməsi üçün real şərait yaratmışdı. Belə ki, guya millətlər arasında toqquşmaya yol verməmək mahiyyəti daşıyan fəvqəladə vəziyyət rejimi, o vaxt cəmi 300-500 türkün yaşadığı Yerevan şəhərində, bir nəfər türkün belə yaşamadığı Leninkanda tətbiq edilmiş, türklərlə ermənilərin qarışıq yaşadıkları kənd rayonları isə “unudulmuşdu”. Əlverişli şəraitdən yararlanan “Krunk” əsasını Türkiyə və İrandan köçürülənlərin təşkil etdiyi Martuni və Kamo rayonlarındakı fəalları səfərbər edərək, onları demoqrafik üstünlük türklər tərəfdə olan Basarkeçərə yeritmişdilər və ...martın 26-da “Krunk” fəalları gözlənilən tam əksi olan mənzərə ilə rastlaşdılar. Basarkeçər rayon mərkəzinin türk kəndlərinə yaxın qəsəbəsində – “Zod ORS” deyilən hissədə yaşayan ermənilər gecə ikən qəsəbəni tərk edərək, təhlükəsiz evlərə çəkilmişdilər [14, 113].

1988-ci il noyabr ayında Ermənistanın SSR Ali Sovetinin sessiyasında aprelin 24-nün 1915-ci il ermənilərin genosid günü elan edilməsi erməni şovinizmini daha da fəallaşdırdı. Bu haqda “Sovet Ermənistanı” qəzetinin 17 noyabr 1988-ci il tarixli sayında yazılmışdı: “Aprelin 24-nün 1915-ci ildə ermənilərin genosid qurbanlarının xatirə günü elan edilməsi barədə Ermənistan KP MK sentyabr (1988) plenumuna verilən məruzədəki təklif respublika zəhmətkeşləri tərəfindən bəyənilmişdir. Bu təklifin qəbul edilməsi məqsədmüvafiq hesab edilmişdir...” [13].

1988-ci il noyabr ayının 22-də Ermənistanın SSR Ali Sovetinin sessiyası öz işini yarımçıq dayandıraraq, bütün instansiya rəhbərlərinə “noyabr ayının 28-dək respublikanın türklərdən təmizlənməsini təmin etmək” tapşırığı verildi. Ermənistanın bütün rayonlarına şamil edilən bu qərarın təsir dairəsinin mərkəzinə şübhəsiz ki, Göyçə mahalı və Ağbaba bölgəsi düşürdü. Çünki 1988-ci ilin noyabr ayınadək Ermənistan SSR-in digər rayonlarından türklərin deportasiyası, demək olar ki, başa çatdırılmışdı. Odur ki, Göyçə və Ağbabadan türklərin deportasiyasına rəhbərlik Ermə-

nistan SSR-in ali rəhbərliyinə həvalə edilirdi.

1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların çıxarılması üçün son hazırlıq işlərinə başlandı. İllərdən bəri həyata keçirilən “Türksüz Ermənistan” planının son mərhələsinə start verildi.

Bu daşnak-kommunistlərin rəhbərliyi sayəsində Göyçə əhalisi öz dədə-baba yurdlarından tamamilə qovularaq Azərbaycan SSR-ə “yola salındılar”. Onlarla azərbaycanlı döyülərək yaralandı və qarlı-boranlı dağ yollarında həlak oldu.

Ümumiyyətlə, 1988-ci il noyabrın 27-dən dekabrın 5-dək ermənilərin həyata keçirdikləri qətləmlər nəticəsində Basarkeçər rayonunda 45 nəfər qətlə yetirilmiş, Göyçənin son 80 min nəfər əzəli sakini doğma yurdlarından deportasiya olunmuşdur [14, 115].

Düşünürük ki, məhz bu hadisələr mahiyyətə hətərəfli deportasiya və soyqırımıdır. Təəssüflər olsun ki, özünü demokratiyanın banisi və beşiyi kimi qələmə verməyə çalışan Qərb aləmi bunu görüb obyektiv şəkildə qiymət verməyib, bir çox hallarda təcavüzü və təcavüzkarı hər vasitə ilə əslində dəstəkləmək mövqeyində dayanır.

Açar sözlər: *Göyçə mahalı, Basarkeçər, Ermənistan, deportasiya, Keyti, Zarzebil.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Arzumanlı V., Mustafa N. *Tarixin qara səhifələri. Deportasiya, Soyqırımı, Qaçqınlıq.* Bakı: Qartal, 1998, 280 s.

2. *Azərbaycanlıların 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı // Əliyev Heydər Əlirza oğlu. Müstəqilliyimiz əbədidir: Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraziətlər, fərmanlar. Oktyabr, 1997 - dekabr, 1997. 13-cü Kitab:- Bakı: Azər nəşr. 2004.- 520 s. (s.397-398).*

3. *Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası (1948-1953-cü illər). Müqəddimənin müəllifi və məsul redaktor A.Ə.Paşayev. Bakı: Zərdabi LTD, 2013, 784 s.*

4. *Deportasiya: azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası. Bakı: "Azərbaycan Ensiklopediyası" NPB, 1998. 440 s.*

5. *Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafi-*

yası. *Tərtib edən S.Əsədov. Bakı: Gənclik, 1995, 464 s.*

6. Əhmədov B.Ş. *XX əsrdə Göyçə mahalı azərbaycanlılarına qarşı deportasiyalar və soyqırımlar. – Bakı: Elm və təhsil, 2022. – 200 s.*

7. *İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z.Bünyadov və H.Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Elm, 1996, 186 s.*

8. Qaziyev Y. *Erməni məsələsi. Yalanlar və gerçəklər. Bakı: Nurlar NPM, 2009, 344 s.*

9. Musayev T.Q. *Ermənilər və faciələrımız. XX əsrdə ermənilər tərəfindən xalqımızın başına gətirilmiş faciələr. Bakı: Nurlar, 2008, 320 s.*

10. Mustafə N. *Vandalizm: tarixi adlara qarşı soyqırımı. – Bakı: Turxan NRB, 2013, s. 23. 128 s.*

11. Paşayev A.Ə. *Köçürülmə. Bakı: Azərənəşr, 1995, 40 s.*

12. Rəhimoğlu H. *Silinməz adlar, sağalmaz yaralar. Bakı: Azərənəşr, 1997, 260 s.*

13. *Sovet Ermənistanı” qəzeti, 1988, 12 iyul, №85; 23 iyun, №76; 17 noyabr, №138.*

14. Vilayətoğlu S. *Oğuz elinin müqəddəs ocağı: Göyçə. Bakı: [s.n.], 2006, 512 s.*

15. *Армянская ССР. Административно-территориальное деление на 1-ое августа 1988 года / Президиум Верх. Совета Арм. ССР. - 6-е изд. -Ереван: Айастан, 1988. – 206.*

16. *Территориальное и административное деление союза ССР на 1-е января 1926 г. Народный комиссариат внутренних дел. Статистический отдел. Издательство Главного Управлений Коммунального Хозяйства НКВД. Москва: 1926. 284 с.*

Бахтияр Ахмедов,

доктор философии по истории

*Институт истории имени А.А.Бакиханова
Национальной Академии Наук Азербайджана*

ДЕПОРТАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ БАСАРКЕЧАРСКОГО РАЙОНА ГЕЙЧИНСКОГО МАГАЛА (1930-1988)

Резюме

В статье повествуется о том, что в разные годы XX века в Западном Азербайджане не без намека и указания советской власти происходила депортация местного азербайджанского населения, захват их места жительства и конфискация имущества, искусственная арменизация названий мест проживания, периодический геноцид азербайджанского населения, расселение в их домах

пришлых из-за рубежа армян. Особенно крупная депортация азербайджанского населения была организована в середине XX века, в том, числе и в Басаркечарском районе Гейчинского магала. В последующие годы депортации местного населения совершались бесшумно. Однако в конце 80-х годов все азербайджанцы насильственно были изгнаны из своих родных мест жительства в Азербайджанскую Республику. Параллельно некоторые территории Азербайджанской Республики с помощью советской армии также были оккупированы Арменией.

Ключевые слова: *Гейчинский район, Басаркечер, Армения, депортация, Кейти, Зарзебиль.*

Bakhtiyar Ahmadov,

PhD in History

*Institute of History named after A.A.Bakikhanov
of the National Academy of Sciences of Azerbaijan
emlak2017@mail.ru*

DEPORTATION OF AZERBAIJANIANS OF BASARKECHAR DISTRICT OF GOYCHA MAHAL (1930-1988)

SUMMARY

The article tells that in different years of the twentieth century in Western Azerbaijan, not without a hint and instructions from the Soviet government, the deportation of the local Azerbaijani population took place, the seizure of their place of residence and confiscation of property, artificial Armenianization of the names of places of residence, periodic genocide of the Azerbaijani population, resettlement in their houses of Armenians arriving from abroad. A particularly large deportation of the Azerbaijani population was organized in the middle of the 20th century, including in the Basarkechar district of the Goycha Mahal. In subsequent years, deportations of the local population were carried out quietly. However, in the late 80s, all Azerbaijanis were forcibly expelled from their native places of residence to the Republic of Azerbaijan and subjected to mass genocide. At the same time, some territories of the Republic of Azerbaijan were also occupied by Armenia with the help of the Soviet army.

Key words: *Goycha district, Basarkecher, Armenia, deportation, Keyti, Zarzebil.*